

ПРИРОДНИЙ ФАКТОР В ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

В архітектурі України традиційна архітектурна композиція практично завжди ґрунтується на найтіснішому, органічному поєднанні архітектурних чи планувальних елементів, створених людиною, з природним довкіллям. Цю обставину ми мали б обов'язково враховувати як в історичних дослідженнях української архітектури, так і у пошуках сучасних форм архітектурного проектування.

Doc. I.A. Dyda – Lviv

The natural factor in Ukrainian architecture traditions

The characteristic feature of the Ukrainian architecture is an integral combination of building with natural environment. This peculiarity is also manifest, in particular, in the architecture of gardens and parks. When forming the modern architectural aspects of Ukrainian towns, an appropriate position should be assigned to the traditions of Ukrainian architecture.

Протягом минулих століть українське садово-паркове мистецтво, так само, як і українська архітектура загалом, розвивалося переважно у руслі загальноєвропейських архітектурних процесів. За основу елітарного, тобто міського і дворянського, проектування в Україні завжди приймалися композиційні принципи, що були характерними для архітектурного стилю, поширеного у світі у даний історичний період. Наприклад, архітектурна композиція широковідомого Підгорецького замку формується насамперед регулярним терасним парком у кращих традиціях європейського ренесансу, а біля великих палаців, таких, як резиденція Потоцьких в Кристині, в Галичині, знаходилися так звані "французькі" парки. Класицизм приніс в Україну свій варіант паркової композиції, з якою тепер найкраще можна ознайомитися у відновленому парку "Софіївка" в Умані. Паркова композиція у стилі класицизму знайшла своє продовження у загальнодоступних міських парках кінця XIX ст., до яких належить також львівський Стрийський парк. Подібні за композиційним укладом паркові композиції, створені у той самий час, можна знайти також у містах Польщі, Австрії, Німеччини та інших країн Європи.

Але особливість української садово-паркової архітектури полягає у тому, що новостворювані сади і парки, композиція яких відповідала характеру актуальних на той час європейських стилів, вписувалися у вже існуючі, історично сформовані ландшафтно-урбаністичні композиції. Тому об'єкти ландшафтно-архітектури, які виникали в українських містах, отримували дуже своєрідне і неповторне звучання.

Позиція української архітектури відносно того, що до архітектурно-урбаністичних ансамблів обов'язково залучається місцевий ландшафт і природне довкілля, має дуже давні традиції. Про це писали у наукових працях архітектори – дослідники української архітектури, такі, як Щербаківський, Кармазин-Каковський, Логвин та ін. Підтвердження такого пов'язання знаходимо навіть у літературних творах практично всіх тих поетів і письменників, які у контексті подій, зображуваних у творі, наводили опис архітектурного середовища українських сіл, містечок, а також і великих міст і резиденцій. Це, зокрема, твори Т. Шевченка,

І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О. Довженка та багатьох інших. З тих описів видно, що підхід до архітектурної композиції, прийнятий здавна в Україні, передбачає сприйняття природного довкілля як важливого та у цілому позитивного елементу архітектурної композиції ансамблю. Природа, яка оточує людину, в умовах України завжди є рівноцінним елементом архітектурної композиції середовища та архітектурного ансамблю. Виходячи з цього архітектурні об'єкти, як правило, доповнюють вже існуючий ландшафт і вдосконалюють природне оточення, підкреслюючи собою його характерні риси.

Це добре помітно, зокрема, коли досліджувати архітектурну композицію давньоукраїнських міст, наприклад, Галича. Забудова стародавнього Галича мала переважно садибний характер, і була розкинена вільно на великій території, що простягалася приблизно на дев'ять кілометрів у кожний бік. Житлові будинки були перемережовані садами, а осередки більш щільної забудови, переважно оточені потужними фортифікаціями, розташовувалися на видатних точках рельєфу і здалеку сприймалися як логічне доповнення природних пагорбів, їх своєрідне завершення. Такий самий урбаністичний підхід спостерігаємо у силуеті давнього Києва. У Києві монастирські комплекси, як і об'єкти Галича, розкидані по зелених дніпровських кручах і дуже виразно та позитивно підкреслюють собою мальовничість київського рельєфу та місцевої природи.

Архітектурна композиція українського села також здавна розвивалася за подібними принципами. Треба відзначити, що в основу архітектурно-планувального розвитку українських сіл покладені ті самі закономірності, за якими розвиваються природні системи взагалі, де розміщення кожного об'єкту визначається наявністю найкращих умов для його життєдіяльності. Наприклад, на орієнтацію головного фасаду житлового будинку впливали передусім не планувальна структура вулиці, а сторони світу, місце спорудження будинку вибирали, виходячи з існуючого рельєфу та мікроклімату конкретного місця, за цілим рядом природних вказівок. Але така ситуація існувала лише приблизно до середини XIX ст., оскільки у наступні часи природний розвиток сільської архітектури був порушений рядом економічних, а у першу чергу, адміністративно-управлінських факторів.

Своєрідний взаємозв'язок з природним довкіллям помітний також у композиції окремих архітектурних ансамблів, наприклад церков і монастирів. Для української сакральної архітектури характерним є вільне, живописне розміщення церкви, дзвіниці та інших об'єктів на території цвинтаря. Це добре видно як на прикладі архітектурної композиції давніх дерев'яних церков (с. Ямна, м. Ворохта), так і у великих архітектурних сакральних ансамблях (Почаївська лавра, Києво-Печерська лавра).

Таке своєрідне пов'язання архітектури з природною ситуацією спостерігається не лише в Україні, але, більшою або меншою мірою, також на території країн центральної та східної Європи, особливо у давні історичні періоди їх розвитку. Взяти хоча б планувальну структуру давнього Кракова чи давньої, дохристиянської, Праги, де помітні такі самі підходи до формування урбаністичних комплексів, які застосовувалися у давньоукраїнських містах, або спосіб розміщення у ландшафті монастирів в Альпах чи середньовічних замків у Баварії. Важко однозначно пояснити причини саме такого підходу до формування довкілля, але, без сумніву, вирішальну роль відіграли тут, з одного боку, сприятлива для людини природа,

¹ НУ "Львівська політехніка"

помірний, відносно м'який клімат, відсутність потреби створювати штучний захист від зовнішнього середовища, а з іншого, – той факт, що населення цих місць є автохтонним і психологічно сприймає природне середовище як сприятливе і дружнє для себе, тобто відсутня потреба формувати поселення на зразок військового табору у ворожому оточенні, оскільки при нападі завойовників природна ситуація сприяє захисту тих, хто добре у ній орієнтується. Свою роль у формуванні ландшафтного підходу до урбаністичних композицій у центральній і східній Європі відіграла також дуже мальовнича природа цих територій.

Внаслідок цілого ряду факторів склалося так, що тісна взаємодія архітектури з природним довкіллям найвиразніше та найдовше проявилася і збереглася саме на території України. Цьому сприяло, між іншим, те, що територія України ніколи не входила до складу Римської імперії, отже, тут примусово не застосовувалися композиційні засоби римської архітектури, яка сформувалася в інших природнокліматичних умовах, і внаслідок римських завоювань мала великий вплив на архітектуру значної частини центральної та східної Європи. Іншим сприятливим фактором стало прийняття Володимиром Великим православного варіанту християнства. Це позбавило українську архітектуру необхідності застосовувати у церковних спорудах композиційні засоби, прийняті в архітектурі римо-католицьких храмів, що продовжували середземноморський, тобто, фактично, давньоримський підхід до формування архітектурного середовища.

У підсумку необхідно зазначити, що в європейській архітектурі здавна розвинулись і дотепер простежуються два основні підходи до формування життєвого середовища, котрі відрізняються відношенням архітектурних об'єктів до природного довкілля.

Один з цих підходів базується на принципі виділення з природного оточення певної території та організації її згідно зі смаками і потребами людини, формуючи якісно нове антропогенне середовище. Такий підхід був здавна поширений в архітектурі Малої та Середньої Азії, а в Європі – у країнах Середземномор'я. На основі такого підходу сформувалася архітектура Стародавнього Риму, що пізніше наклала свій відбиток на архітектуру тої частини Європи, яка входила до складу Римської імперії. Характерною є архітектурно-функціональна композиція житлового будинку в його середземноморському варіанті – перистиль або атріум, оточений навколо будинком або високою огорожею, що практично перерізає зв'язок внутрішнього відкритого простору з навколишнім природним довкіллям.

Інший підхід до формування життєвого простору – це такий, який має місце в архітектурних традиціях Центральної Європи, у тому числі України, коли природне довкілля стає одним з важливих складових елементів архітектурної композиції. По відношенню до архітектурного вирішення житла цей підхід передбачає композицію, діаметрально протилежну до так званої "середземноморської", а саме: будинок, як острів, зі всіх боків оточений вільним озелененим простором, садком, квітниками. Візуальний зв'язок будинку з навколишнім простором не переривається, з вікон у принципі можна бачити не лише сад біля хати, але й далекі красиви. Природне довкілля у різних варіантах і різною мірою, але постійно присутнє у життєвому середовищі, що створила для себе людина.

Організація життєвого середовища – це складний і багатогранний процес, що залежить від багатьох факторів, тому не можна говорити про застосування у

певній країні описаних вище підходів, так би мовити, "в чистому вигляді." Можна говорити лише про переважання тих чи інших традицій у створенні архітектурної композиції довкілля. Історично склалося так, що умовно названий нами тут "середземноморський" підхід, завдяки спочатку військовій, а потім і культурній експансії Риму поширився на ті території Європи, для яких він не був здавна характерним, зокрема на Центральну Європу. На основі, насамперед, римського розуміння оптимального архітектурного середовища розвинулись архітектурні стилі, у рамках яких сформувалося європейське садово-паркове мистецтво останніх століть. Наприклад, композиція Версальського ансамблю, так само як інших парків при великих і малих європейських резиденціях, продовжують традицію так званих "італійських садів" з регулярним плануванням і композиційною орієнтацією на внутрішній простір.

Україна внаслідок свого розташування завжди була у центрі всіх загальноєвропейських архітектурних процесів. Але тут постійно був присутній вкорінений в архітектурну традицію підхід до природного довкілля як до повноцінного члена архітектурної композиції. Розвиток ландшафтно-архітектури в Україні йшов дуже специфічно, оскільки, з одного боку, в архітектурі застосовувалися стилі та підходи, що були властивими у даний час для всіх європейських країн, а з іншого боку, – архітектурна композиція будувалася за традиційним для України принципом впровадження природного довкілля до складу ансамблю.

Традиційний для України, ландшафтний, можна сказати мальовничий, підхід до формування архітектурного середовища дуже добре бачимо на прикладі архітектури Львова. Головну роль у Львівському ансамблі відіграють схили Львівської улоговини та дві архітектурно-ландшафтні доміанти Львова. Це гора, на якій стояв колись Високий замок, і друга гора, на якій побудовано головну катедральну церкву Святого Юра. На фоні тих високо піднесених архітектурно-ландшафтних доміант і зелених схилів, що нижче оточують долину, добре сприймаються міські вежі та рядова забудова. У наші дні всю красу та мальовничість такої побудови архітектурного ансамблю Львова можна найкраще оцінити, якщо піднятися на один з оглядових майданчиків на горбах, що оточують Львівську долину. На жаль, забудова, яка проводилася у Львові в ХХ ст., хоча вона й позитивно вирішила дуже багато функціональних, практичних питань, принесла велику шкоду архітектурно-композиційній стороні справи, зокрема, призвела до порушення традиційного для міст України, а значить і для Львова, нерозривного зв'язку архітектури з ландшафтом. Проблема, як відновити і зберегти оптимальне вирішення архітектурних ансамблів українських міст у сучасних умовах, є дуже серйозна і вимагає окремих досліджень і реалізації відповідних проектних рішень.

Треба відзначити, що формування архітектурного обличчя українських міст є справою дуже великої ваги, і при її вирішенні необхідно надати належне місце українським архітектурним традиціям. Але маємо підкреслити наступне. Коли говорити про те, що конкретно треба робити на полі архітектури міст тепер, то треба виходити з того, що майбутнє належить не уніфікації архітектурного обличчя України, і не уподібненню української архітектури до середньо стандартних міст світу. Завдання полягає у тому, щоби, безумовно, забезпечивши високий

рівень архітектури й благоустрою міст відповідно до світових стандартів, одночасно зберегти неповторний архітектурний характер українських міст, зберегти те, що у справі архітектурної композиції міст Україна протягом століть внесла у світову архітектурну скарбницю. У вирішенні цього завдання особливе значення має ландшафтна архітектура, за посередництвом якої на полі архітектури наших міст можна показати, що українська архітектура, з одного боку, становить єдину цілісність з європейською архітектурою взагалі, але, з другого боку, вона має власні й дуже цінні індивідуальні риси. Такий підхід забезпечує нам формування індивідуального й неповторного архітектурно-мистецького обличчя українських міст, створює передумови для розвитку туризму та сприяє справі формування високого міжнародного авторитету України у світі.

УДК 712.303

Проф. В.П. Кучерявий¹, д-р с.-г. наук – м. Львів

ШЛЯХАМИ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

Розглядається питання збереження пам'яток природи, пов'язаних з іменем Т.Г. Шевченка.

Prof., Dr. V.P. Kucheryavyy – Lviv

On the Great Kobzar ways

The question of preservation of nature memorials comprised with name of T.G. Shevchenko are considered

Увага до пам'яток садово-паркового мистецтва та архітектурно-ландшафтних комплексів, які пройшли через життя великого Кобзаря – це є значною мірою данина Шевченку – знавцю й хоронителю пам'яток української історії. Згадаймо, Т.Г. Шевченко по закінченню Академії мистецтв, відмовившись від перспективи поїздки до Італії, для вдосконалення своєї художньої майстерності, їде в Україну, де за дорученням Київської археографічної комісії змальовує історичні пам'ятки, збирає давні документальні матеріали. Між іншим, Почаївський монастир був крайньою західною точкою його ознайомлення з Україною.

Про добре знання Т.Г. Шевченком садово-паркового мистецтва свідчать хоча б його рядки з повісті "Княгиня", де він, до нестями закоханий у сільський сад, з певним відтінком гумору підносить їх у ранг світових зразків садово-паркового будівництва: "Видал я на своем веку такие порядочные сады, как например, Уманский и Петергофский, но что это за сады! Гроша не стоят у сравнении с нашим великолепным садом: густой, темный, тихий, словом, другого такого сада нет на всем свете".

Від Почаєва до Тростянця, практично по всій Україні, розкидані пам'ятні шевченкові місця. Зберігся знаменитий дуб у парку села Будище (садиба) П.В. Енгельгардта, у дуплі якого малий Тарас ховав свої малюнки. Тут же вдаліні, за озером збереглося лісове урочище Гупалівщина, описане поетом у поемі "Гайдамаки":

В щм яру є озеро
Й ліс понад горою,
А у лісі скарб...

Лісом Тарасового дитинства називають лісовий масив поблизу Кирилівки (нині Шевченкове). Він навівав майбутньому поету сюжети притч і поем. Збереглися віковічні дуби у м. Звенигородці (Дуби правди, територія краєзнавчого музею, вік близько 600 років), старезні у три-чотири обхвати явори у с. Козацькому (Заповідний парк).

Не раз бував Т. Шевченко в Холодному Яру (сьогодні пам'ятник природи республіканського значення). Тут він зробив рисунки Мотрониного монастиря і дуба поблизу хутора Буда (дуб "Залізняка"). Цей мальовничий, покритий серпанком романтичний край, надихнув його на написання "Гайдамак", "Розритої могили" і "Холодного яру":

В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали
Ратища стругали.

Мотронин монастир, заснований в XIII ст., ще до монголо-татарської навали, зберігся до наших днів. Поблизу монастиря встановлений знак на честь перебування Т.Г. Шевченка в Холодному Яру, а у лісництві, до якого входить лісове урочище Холодний Яр, – погруддя поета. Є й такі пам'ятні відзнаки, як Тарасів дуб у Шевченкові, посаджений земляками на садибі поетового брата Йосипа у честь 100-літнього ювілею великого Кобзаря. Пам'ятними є й велетенські дуби у с. Прохорівка неподалік від Канева. Під одним з них на честь відвідування села Т.Г. Шевченком встановлено меморіальну дошку.

Таке багатство пам'яток зумовлює потребу їх систематизації, вивчення, картування, створення спеціальних пізнавальних маршрутів, видання буклетів і тематичних путівників. У парках необхідно проводити дослідження захворювань дерев і розробляти конкретні рекомендації догляду за ними. Терміновому лікуванню підлягають дуб звичайний у Качанівці, клен-явір у Сокиринцях, акація біла в Переяслав-Хмельницькому, дуби в Бучищах і Моринцях. Надзвичайно важливою проблемою є постановка на облік меморіальних Шевченківських дерев як пам'яток історії та природи, що підлягають охороні з боку держави.

Поряд з об'єктами садово-паркової архітектури, які вимагають термінового втручання спеціалістів, існує багато таких, що знаходяться у задовільному стані та потребують лише впорядкування та благоустрою екскурсійних шевченківських маршрутів (Тростянецький дендропарк, парки "Софіївка" в Умані та "Олександрія" в Білій Церкві).

Чекають реставрації цілий ряд садиб, які пов'язані з перебуванням у них Т.Г. Шевченка: Козачківського в Переяслав-Хмельницькому, Енгельгарда в Будищах, Закревського в Березовій-Рудці, Галаганів в Дігтярях та ін.

Цілковитої реставрації та реконструкції ландшафту вимагають Замкова гора в Чигирині та колишня гетьманська резиденція в Суботові. Поки що тут проводяться археологічні розкопки, а створений в 1998 р. Чигиринський історико-культурний заповідник розпочав реставраційні роботи окремих архітектурних об'єктів.

¹ академік, завідувач кафедри екології та ландшафтної архітектури – УкрДЛТУ